

YAYIN DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, 360 S.

Paşa YAVUZARSLAN*

Bilindiği üzere Türk sözlüçülüğü, XI. yüzyılda büyük Türk bilgini Kâşgarlı Mahmud (Mahmûd el-Kâşgarî)'un düzenlediği Türkçe-Arapça *Dîvānu Luġāti't-Türk* (M.1074-1077)'ü ile başlar. Ansiklopedik mahiyette olan bu sözlüğün madde başları Türkçe olup karşılıklı Arapçadır. Bu açıdan bakıldığında, ilk Türkçe sözlük iki dilli sözlük (bilingual dictionary) niteliğindedir. Kâşgarlı'nın sözlüğünden sonra Harezm, Kıpçak ve Anadolu sahasında pek çok Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça-Farsça-Moğolca iki dilli ve çok dilli tematik sözlük düzenlenmiştir (Yavuzarslan 2009: 4-14). Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvānu Luġāti't-Türk*'ünü ve Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı sözlüğünü bir kenara bırakacak olursak, Türk sözlüçülüğü Memluk Kıpçakçası sahasında gelişmiş ve Türkçe-Arapça ya da Arapça-Türkçe önemli sözlükler kaleme alınmıştır (Özyetgin 2001: 39-64; Ermers 1999: 16-43). Kıpçak sahasından sonra XIII. yüzyılda önemli sözlük çalışmaları Azerbaycan ve Anadolu sahasında gerçekleşmiş olup bu eserler Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçe iki dilli sözlüklerdir.

A. Sırrı Levend'in araştırmalarına göre Anadolu sahasında ilk sözlük, XIII. yüzyılda, Mehmet b. Mustafa b. Zekeriya b. Hoca Hasan Fahrettin Salgurî (d. H. 631= M. 1233-Ö. H. 733=M. 1313)'nin, Selçuklular devrinde Türk dilinin başlıca kurallarını ve kelimelerini kaside hâlinde toplayan eseridir. Böyle bir kasidenin varlığı, İbnü Haceri Askalanî (ö. 852)'nin *Enbâü'l-Gamr fi Ebnâi'l-Amr* adlı Arapça eserinde bildirilmektedir. Ancak bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır (Levend 1971: 5). Anadolu sahasında bugünkü bilgilerimize göre kaleme alınan ilk Farsça-Türkçe iki dilli sözlük Hinduşah Nahcivanî'nin *Es-Sihâh al-Acemîyye*'sidir (Sadıkova 2002: 840; Cunbur vd. 1999: 214). Anadolu sahasında gelişen Farsça-Türkçe sözlükler konusunda bugüne kadar S.İ. Baevskiy (1989)'nin *Rannaja Persidskaja Leksikografija (XI-XV. yy.)*¹ adlı Rusça eseri ile Cemile Sadıgova ve Teyyibe Eleskerova (1990)'nın

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Fars Dilini Tedgig Eden Azerbaycan Alimleri (XI-XX esrin birinci rübü) adlı Azeri Türkçesi eseriyle Ahmet Hilmi İmamoğlu (2005)'nin *Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî* adlı çalışmasını bir kenara bırakırsak ciddi bir araştırma yapılmamıştır.

Değerlendirme ve tanıtmasını yapacağımız *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Yusuf Öz tarafından 1996 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Yusuf Öz daha sonra bu çalışmasını özetleyerek Farsça-Türkçe sözlüklerin bir listesi hâlinde 2003 yılında Türk Dil Kurumunun süreli yayınlarından olan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten/1999*'da yayımlamıştır. Türk Dil Kurumu bu değerli bilimsel çalışmayı yayımlamakla, sözlük alanında yapmış olduğu eşsiz çalışmalara bir yenisini daha eklemiştir.

Yusuf Öz tarafından gerçekleştirilen bu yayın "Giriş" (s. 19-44), "Birinci Bölüm: Farsça-Türkçe, Türkçe- Farsça Sözlüklerin Şekil Özellikleri" (s. 47-76), "İkinci Bölüm: Sözlüklerin Tanıtımı" (s. 79-336) gibi ana bölümlerden oluşmaktadır. Aşağıda her bölümü ele alıp değerlendireceğiz.

Diğer Kısaltmalar (s. 17-18) başlığı altında verilen TDVİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) kısaltması "Giriş" bölümünden itibaren *DİA* (s. 20; 10, 11, 12, 14) biçiminde verilmiştir. Buradaki "Paşa" unvanının "Pş." biçiminde kısaltmasına ihtiyaç olmasa gerek.

Yusuf Öz, "Giriş" bölümünde sözlükçülük tarihini Sümerlerden başlatarak, Çinliler, Hintliler ve Yunanlılardaki sözlük çalışmalarını bilinen kaynaklara gönderme yaparak çok kısa bir biçimde özetlemiştir. Daha sonra İslam dünyasındaki sözlük çalışmalarına geçerek "1. Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları" (s. 20-29), "2. İlk Farsça Sözlükler ve Yazılış Amaçları" (s. 29-40), "3. Türk Dilinde Sözlük Çalışmaları" (s. 40-44) ana başlıkları altında Arap dilinde, Fars dilinde ve Türk dilindeki ilk sözlük çalışmalarını ve uygulanan yöntemleri ele almıştır. Yusuf Öz, Arap dilindeki ilk sözlük çalışmalarını incelerken, başta Nihad M. Çetin'in *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA-III 1991)*'ndeki "Arap" maddesini kullanmakla birlikte, Arapça (*Mu'cemu'l-Ma'acim, Mukkaddimetu's-Şihâh* vb.), Rusça (V. M. Belkin'in *Arapkaya Leksikologiya*) gibi kaynakları kullanmıştır. Ancak burada verilen Rusça kaynak *Arabskaya Leksikologiya* şeklinde düzeltilmelidir. Çünkü Rusçada "Arap" kelimesi Türkçede olduğu gibi b>p değişimine uğramaz. Bunun yanı sıra Arap sözlükçülüğü konusunda en önemli Rusça kaynaklardan biri de V. S. Rıbalkin (1990)'in *Arabskaya Leksikografiçeskaya Traditsiya* adlı eseridir. Klasik Arap sözlükçülüğü konusunda bir diğer önemli kaynak ise, John A. Haywood (1960)'un *Arabic Lexicography* adlı İngilizce eseridir ki, Yusuf Öz bu kaynağa hiç göndermede bulunmamıştır.

Yazar ilk Arap sözlük çalışmalarının, Dört Halife (632-662) ve Emeviler (661-750) dönemleri ile Abbasiler (750-1258) döneminin ilk yıllarına, başka bir deyişle Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b. Aḥmed b. 'Amr el-Ferâhidî (öl. 175/791) tarafından Arapçanın ilk sözlüğü *Kitābu'l-'ayn* yazılıncaya kadar sözlü çalışmalar şeklinde devam ettiğini belirtmektedir. Abbasiler döneminin ilk yıllarında ilk Arap filologlar, Kur'an

¹ İngilizce tercümesi: Solomon I. Baeveskii, *Early Persian Lexicography Farhangs of the Eleventh to the Fifteenth Centuries*, 2007, England: Global Oriental Ltd. (translated by N. Killian).

ve hadislerde bilinmeyen kelimeleri (ğarīb) derleyip açıklamaya çalışırken, diğer taraftan bu tür kelimelerin açıklanmasında yararlandıkları eski Arap şiiri, *eyyāmu'l-'Arab* (Arapların savaş günleri), Arap atasözleri gibi yazılı ve sözlü kaynaklardan, özellikle Bedeviler arasında Arap dilinin söz varlığını derlemeye başladılar. Buradan anlaşıldığı üzere, ilk Arap sözlükleri derleme çalışmalarıyla başlamış ve Arap toplumu için önemli olan at, deve, koyun gibi hayvanların; yağmur, su, toprak, ağaç ve bitki gibi doğa unsurlarının ve gök cisimlerinin isim ve niteliklerine ad olan kelimelerin derlendiği tematik sözlükler oluşturulmuştur. X. yüzyıldan sonra bu tür tematik sözlüklerde geçen söz varlıkları bir araya getirilerek, içerik olarak daha zengin ve sistemli sözlükler yazılmaya başlanmıştır.

Araştırmacı, ilk dönem Arap sözlüklerinin niteliklerini ve Arap sözlükçülüğünün nasıl doğup geliştiğini kısaca özetledikten sonra, Arap sözlük bilimindeki yöntemleri ve bu yöntemleri icat edenleri çeşitli dillerde yazılan bilimsel kaynaklardan derleyerek “Arap Sözlük Biliminde Usul” başlığı altında ele almıştır. Araştırmacı, kaynaklardan edindiği bilgiye göre, Arap sözlük biliminin iki esas üzerine kurulduğunu söyler (s. 24). Bazı sözlük yazarlarının maddelerin düzenlenişinde anlamı esas aldıklarını ve anlamdan kelimeye ulaşmayı tercih ettiklerini; bazı sözlük yazarlarının ise kelimeyi esas alarak kelimeden anlama gitme yolunu seçtiklerini dile getirmektedir (s. 24). *Sözlüklerin düzenlenişinde anlamı esas alan yazarlar, maddeleri ilişkili oldukları konulara göre çeşitli başlıklar altında toplayıp açıklamışlardır. Arapçada “ma ‘acīmu’l-mevzū ‘āt” (konu sözlükleri) ve “ma ‘acīmu’l-ma ‘ānī” (anlam sözlükleri) adı verilen sözlükler bu anlayışla düzenlenmiştir. Kelimeyi esas alanlar ise, maddelerin düzeninde alfabetik bir dizi sistemi kullanmışlardır. Genel olarak “ma ‘acīmu’l-hurūf” (alfabetik sözlükler) grubunda değerlendirilen sözlüklerde ise maddeler, harf sırasına göre sıralanmıştır (s. 24).*

Yusuf Öz, kelimelerin düzenlenişinde alfabetik bir dizi sistemi uygulayan el-Ḥalīl ile başlayıp Arap sözlük biliminde tam alfabetik sistemi ilk kez uygulayan X. yüzyıl dilcilerinden Ebu'l-Ma ‘ālī Muḥammed b. Temīm el-Bermekī (öl. 397/1006²)’ye kadar geçen iki yüzyıl boyunca, Arap sözlük biliminde maddelerin düzenlenişinde izlenen yöntem bakımından birbirinden farklı dört ekolün oluştuğunu söylemektedir. Bu yöntemler daha sonra Fars ve Türk sözlükçülüğünde de uygulanmıştır. Bu açıdan ekollerin adlarının ve temsilcilerinin burada anılmasında yarar vardır.

1. Kalbetme ekolü (ya da el-Ḥalīl) ekolü: Bu yöntem ilkin el-Ḥalīl tarafından *Kitābu'l-'ayn*’da uygulanmış ve harflerin mahreçlerine göre sıralandığı bir harf sistemi izlenmiştir. Maddelerin dizilişinde, kelimelerin kök harflerini oluşturan sessiz harflerin yerlerini değiştirme (kalb) usulü kullanılmıştır. Bu usule göre tertip edilmiş sözlüklerde, sessiz harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle elde edilen kelimeler bir arada toplanmıştır (s. 25). Bu ekol ve kurucusunun eseri olan *Kitābu'l-'ayn* hakkında Kâşgarlı Mahmud *Dīvānu Luġāti’l-Türk* adlı ansiklopedik sözlüğünde bilgi vermektedir, ancak kendisi bu sistemi beğenmediğinden Türk kökenli olan Ebû

2 Burada verilen ölüm tarihi ile s. 28’deki öl. 411/1020 tarihi çelişmektedir. s. 24’teki 397/1006 tarihi *el-Müntehā fi'l-Lūga* (telif tarihi 397/1006-7) adlı eserinin telif tarihidir, burada bir karışıklık söz konusudur.

İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el- Fârâbî (öl. 350/961?)'nin *Dîvânu 'l-Edeb*'indeki yöntemi uygulamıştır (Yavuzarslan 2009: 3).

2. Konularına göre tasnif (ya da Ebû 'Ubeyd) ekolü: Bu yöntemin kurucusu *el-Ġarîbü 'l-Muşannef* yazarı Ebû 'Ubeyd'dir. Ebû 'Ubeyd kendisinden önceki konu tasnifli mecmua ve kitapçıkların maddelerini bir araya getirerek hazırladığı *Ġarîbü 'l-Muşannef*'i 27 "kitâb"a ayırmış ve her kitâbda bir konuya ait kelimeleri toplamıştır (s. 26).

3. Kafiye (ya da el-Cevherî) ekolü: Bu ekolün kurucusu Türk asıllı sözlükçü Ebû Naşr İsmâ'îl b. Ĥammâd el-Cevherî (öl. 400/1009)'dir. Bu yöntemde yalın ve kök hâldeki kelimelerin son kök harfleri esas alınmış ve son harfleri aynı olan maddeleri bir bâbda toplamışlardır. Bu tarz sözlüklerde kelimelerin son harfleri "bâb", ilk harfleri ise "faşl" olarak kabul edilmiştir. "Bâb"lar ve "faşl"lar kendi içerisinde alfabetik olarak düzenlenmiştir. Fars ve Türk sözlükçülüğünde en çok kabul görüp uygulanan yöntemlerden birisi de kafiye ekolüdür.

4. Alfabe (ya da el-Bermekî) ekolü: Bu ekolün kurucusu Ebu'l-Ma'âlî Muhammed b. Temîm el-Bermekî (öl. 411/1020)'dir. Arap dilciler, sözlük biliminin son aşaması olan tam alfabetik sisteme XI. yüzyılın başlarında ulaşmışlardır. Bu yöntemin keşfiyle, hem son derece karmaşık olan kalbetme sistemi, hem de sözlüklerin hacmini artıran "kitâb", "bâb" ve "faşl" gibi ana ve ara başlıklar terk edilmiş; maddeler harf sırasıyla sıralanmıştır (s.28). Bu ekol Farsça-Türkçe sözlüklerde en çok uygulanan yöntemdir.

Yusuf Öz "Giriş" bölümünde Türk sözlükçülüğünü yakından ilgilendiren Fars sözlükçülüğünün de doğuşu ve gelişimini bilimsel kaynaklardan faydalanarak ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. İran'ın Müslümanlaşmasından sonraki dönemlerde İbn Kuteybe (öl. 276/889), Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (öl. 311/923), Ebu'l-Ferec 'Alî b. El-Ĥuseyn el-İşfahânî (öl.356/967) gibi yazar ve bilgilerin eserlerini Arapça yazmaları, İranlıları Arapçaya dair dil bilgisi kitapları ve Arapça-Farsça sözlükler hazırlamaya yöneltmiştir (s. 29).

İlk dönem Arap sözlükçülüğünde olduğu gibi, Fars sözlükçülüğünün doğuşunda da Türk asıllı bilgilerin önderliği asla inkâr edilemez. Fars dilindeki ilk sözlüklerden biri XI. yüzyıl şairlerinden Kaṭrân-ı Tebrîzî'ye nispet edilmektedir, ancak bu sözlük kitapçığı günümüze kadar ulaşmamıştır. Çağdaş Esedî-i Tûsî'nin *Lügat-i Fûrs* adlı Farsça sözlüğü dışında, Fars sözlük bilimine dair kapsamlı çalışmalar, Timurlu sultanlarının desteğiyle XV. ve XVI. yüzyıllarda Hindistan sahasında yazılmıştır (s. 29).

Arapçanın Fars dili karşısında zamanla etkisini kaybetmesi sonucunda edebî dil olarak gelişen Farsça, Selçuklular kanalıyla Anadolu'ya, Timurlular vasıtasıyla da Hindistan'a yayılmıştır. XV. yüzyıldan itibaren Hindistan sahasına egemen olmuş Türk asıllı sultanlar, Farsçayı resmî dil olarak kabul etmişler, bu dille ilmî ve edebî eserlerin yazılmasına destek vermişlerdir (s. 30). Fars dilinde XI.-XIV. yüzyılda yazılmış sözlük sayısı çok fazla olmayıp, bunlardan ancak Esedî-i Tûsî'nin *Lügat-i Fûrs*'ü (telif tarihi

465/1072-73), Muhammed b. Hinduşâh-i Naḥcivânî'nin *Şihâhu'l-Fürs*'ü (telif tarihi 728/1328) ve Şems-i Fahrî'nin *Mi'yâr-i Cemâlî*'si (telif tarihi 744/1344) günümüze kadar gelebilmiş ilk Farsça sözlüklerdendir (s. 32). XVII. yüzyılın başlarına kadar yazılmış Farsça sözlükler, Esedî-i Tûsî'nin *Lûgat-i Fûrs*'ünde yer alan maddelerin zenginleştirilmesi, örnek beyitlerin çoğaltılması, eksiltilmesi; açıklamalarda birtakım tasarrufların yapılması şeklinde bu sözlüğün içeriğine yapılmış eklerle meydana getirilmiştir (s. 33).

Esedî-i Tûsî'den sonra uzun bir süre Fars dilinde yeni bir sözlük hazırlanmadığı görülür. Çünkü Horasan dili Selçuklu saltanatının genişliği bakımından bütün İran sahasında yayılmış ve edebî Farsça hükümdarlığın resmî dili olmuştur. Derî Farsçasının kelimelerini bu dönemde herkes anlayabiliyordu. Az bilenler için ise, Esedî-i Tûsî'nin *Lûgat-i Fûrs* adlı sözlüğü yeterli oluyordu (s. 33).

Yusuf Öz "Farsça Sözlüklerde Usul" başlığı altında Farsça-Farsça biçiminde olan sözlüklerde uygulanan yöntemleri anlatmıştır. Farsça sözlükler, Fars sözlük biliminde tam alfabetik sistem uygulanıncaya kadar, çoğunlukla el-Cevherî'nin *eş-Şihâh*'ta kullandığı kafiye sistemiyle, kelimelerin hareketlerine göre alfabetik sıraya konulduğu sistem uygulanmıştır. Farsça sözlüklerde bu yöntemi ilk kez Muhammed b. Hinduşâh-i Naḥcivânî *Şihâhu'l-Fürs* adlı sözlüğünde uygulamıştır (s. 35). El-Cevherî yöntemi ya da kafiye sistemi Fars sözlükçülüğünde uzun süre kullanılmış, *Burhân-ı Kâfî* yazarı Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî ve onu izleyen sözlükçüler tarafından bir düzene oturtulmuştur. Tebrîzî sözlüğünde Farsça kelimeleri ve terkipleri "bâb" ve "faşl" diye ayırmadan, alfabetik düzen içerisinde sıralamıştır (s. 36).

Yusuf Öz, "Bazı Önemli Farsça Sözlükler ve Tertip Özellikleri" ana başlığı altında Şems-i Fahrî'nin *Mi'yâr-i Cemâlî*'si ve *Miftâh-i Ebû İshâkî* (744/1343-44), Muhammed Kâsım b. Muhammed-i Kâşânî'nin *Mecma'u'l-Fürs* (1008/1599-1600), Cemâlüddîn Hüseyin b. Fahrüddîn Hasan İncü-yi Şîrâzî'nin *Ferheng-i Cihân-gîrî* (XVII. yy.) ve Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin *Burhân-ı Kâfî* (1062/1652) adlı sözlüklerinde uygulanan yöntemler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Yusuf Öz bundan sonra Türk dili sahasında yapılan ilk sözlük çalışmaları ve bunların yazılış amaçlarıyla içerikleri hakkında kısa bilgi vermiştir. Ancak burada Memluk-Kıpçak sahasında yazılan sözlükler hakkında verilen bilgiler yetersizdir. Bu konuda son yıllarda A. Melek Özyetgin (2001) tarafından yapılan *Ebû Hayyân Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi* adlı çalışma göz ardı edilmeyecek derecede önemli bir kaynaktır.

Yusuf Öz, eserinin "Birinci Bölümü"nü Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça sözlüklerin şekil özelliklerine ayırmıştır (s. 47-76). İlk Farsça-Türkçe sözlüklere neden ihtiyaç duyulduğunu Anadolu sahasında düzenlenen sözlüklerin "mukaddime" bölümlerinden derleyen Yusuf Öz, sözlüklerin yazılış amaçlarının şu sebeplerden ortaya çıktığını belirtmektedir:

"İlk Farsça-Türkçe sözlüklerin giriş bölümlerinde, daha önce Anadolu'da Arapça için hazırlanan sözlüklerin Farsça karşılıkları olmalarına işaret edilerek Arapça-Farsça sözlüklerin kullanılması ve Arapça kelimelerin anlamlarının bilinmesi için

önce Farsçanın öğrenilmesi gerektiği ifade edilmiş ve Farsça-Türkçe sözlüklerin de Farsça kelimelerin anlamlarını öğretmek amacıyla yazıldıkları belirtilmiştir” (s. 49).

“Farsçanın öğretimine yönelik Türkçe açıklamalı sözlüklerin, Arapça-Farsça lügatlerin yetersiz kaldığı bir zamanda devreye girdiği görülmektedir. Farsça-Türkçe sözlükler yazılmadan önce bu ihtiyacın, manzum ya da mensur Arapça-Farsça sözlüklerde, Farsça kelimelerin satır altlarına Türkçe karşılıklarının yazılması suretiyle karşılandığı, Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılmasına bu şekil sözlüklerle geçildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu şekil alt tercümelili Arapça-Farsça sözlükler ihtiyaca cevap vermemiş, Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılması gereği duyulmuştur” (s. 49).

Lutfullāh Hālimī, Anadolu’da yazılan sözlüklerin Arapça-Farsça tertip edildiklerini belirterek bu sözlüklerden yararlanılması ve Arapçanın öğrenilmesi için önce Farsça bilinmesi gereğine işaret etmiş ve *Bahru’l-Ġarāyib*’in yazılış nedenini şu sözlerle açıklamıştır:

“Ya nī bil ki bu lügatler ‘Arabī lügatleri bilmek için gereklüdür. Ekser ‘Arabī lügatlerüñ tefsiri Farsça vākı’ olmuştur. Çün ki Fars ma‘lüm ola ol ‘Arabī lügatler ma‘lüm olur” (s. 50).

Şihāhu’l- ‘Acemiyye’de de yukarıdaki girişe benzer bir açıklama bulunmaktadır:

“Fuzalā-yi dehr-i nazm u neşr ki kütüb-i lügāt cem’ itmişlerdür cümlesin Pārsī diliyle şerh itmişlerdür. Lā-cerem evvel Pārsī dilin bilmek gerek ve ba’d ez ān ‘Arabī lügati bilmek gerek ve çün ‘ilm-i lügāt deñli³ ‘ulūmun kilididir.” (s. 50).

İlk Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılış nedenleri bu şekilde açıklanırken XV. yüzyıl ile XVI. yüzyıl ve daha sonraki yüzyıllarda yazılmış sözlüklerde yazılış sebepleri arasında, biraz daha farklı gerekçeler yer almaktadır. Maḥmūd b. Edhem H. 896 (1491) yılında tamamladığı *Miftāhu’l-Lüğa*’nın girişinde sözlüğünü niçin yazdığını şu cümlelerle açıklamıştır:

“Fars dili, belagat meydanının erleri ve fesahat alanının ölçüsü arasında dillerin en fasihi ve sözlerin en güzeli olduğu için; bazıları Arapçayı Farsça ile açıkladığından, bilginlerin birkaç kitabı, risaleler ve divanlar bu dille nazmedildiğinden mecburen yoğun bir çaba ve yeni bir gayretle Farsçanın yaygın kelimelerini derleyip bir araya getirdim.” (s. 50).

“Lisān-ı ‘Arabiyye’den sonra lisān-ı Pārsī bilmek umūr-i mühimme mertebesine bāliğ olup bā-vücūd ki devlet-i ‘aliyye-i ‘Osmāniyyenin ebedullāhları, umūr ve kitābet-i aḥkām ve sā’ir mevādda ekser bu lisāna dā’ir olmağın herkes bu ‘ilmin ma‘rifetine ṭālīb u rāğīb olup birer nüşhaya muḥtāc olmuşlardır” (s. 50).

Yazar bu açıklamalardan sonra Farsça-Türkçe sözlüklerin şekil özellikleri üzerinde durmuş ve Farsça-Türkçe sözlükleri 1. Manzum sözlükler 2. Mensur sözlükler olmak üzere iki kısma ayırmıştır.

İslam dünyasında manzum gramer kitaplarına ve sözlüklere, XI. yüzyıldan itibaren rastlanır. Kaside tarzında olan bu ilk örnekler Arap dilciler tarafından yazılmıştır.

3 Doğrusu: dükeli

Yusuf Öz'ün belirttiğine göre Anadolu'da Farsça-Türkçe manzum sözlük grubunun ilk örneği, Hüsām b. Hasan (Hüseyn) el-Ḳonevî'nin H. 802 (1399-1400) yılında yazdığı *Tuhfe-i Hüsāmî* adlı eserdir. İlk manzum Arapça-Türkçe sözlük ise 'Abdullaṭîf ibn Melek'in XIII. yüzyıl sonlarında nazmettiği *Lügat-i Ferišteoglu*'dur (s. 52).

Yusuf Öz çalışmasında Anadolu sahasında yazılmış Farsça ve Türkçenin yer aldığı toplam 33 manzum sözlük belirlemiştir. Bunlardan 16'sı Farsça-Türkçe olup, 12'si yazma hâlinde, 4'ü eski harflerle basılmıştır. Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlük sayısı ise 17'dir. Bunlardan 14'ü yazma hâlinde, 3'ü ise basılmıştır (s. 55).

Anadolu sahasında Yusuf Öz'ün tespitlerine göre ilk mensur Farsça-Türkçe sözlük XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmıştır. Kaynaklardan elde ettiği bilgilere göre Yusuf Öz, Anadolu sahasında ilk mensur Farsça-Türkçe sözlüğün *Miftāhu'l-Edeb* (803/1400-1) olduğunu belirtmektedir. (s. 56).

'Abdülhamîd-i Sivāsî'nin *Şāhnāme*'si ya da kaynaklarda geçtiği adıyla *Lüccetü'l-'Acem*'i ve Muṭahhar b. Ebî Ṭalib'in *Miftāhu'l-Edeb*'inden sonra, Farsça-Türkçe sözlük yazımı XV. yüzyılın hemen başlarından itibaren gerek nicelik gerekse nitelik yönüyle artarak devam etmiştir.

Yusuf Öz Farsça-Türkçe mensur sözlükleri tertip özelliklerine göre 1. Alfabetik sözlükler 2. Konu sözlükleri olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Mensur sözlükler, farklı şekillerde uygulanmış bir tertip sistemiyle hazırlanmışlardır. Bu sistem, maddelerin yalnızca ilk harfleri veya ilk harfleri ile son harfleri esas alınmak suretiyle yarı alfabetik ya da tam alfabetik olmak üzere farklı şekilde uygulanmıştır (s. 58).

Yalnızca ilk harflerin esas alındığı sözlüklerde, aynı harfle başlayan kelimeler bir bölümde toplanmış ve bölümler "ḥarf", "bāb" ve "faṣl" gibi başlıklarla ayrılarak harf sırasına göre düzenlenmiştir. *Münyetü'l-Mübtedî*, *Müşennā* ve *müşelles*, *Cinānū'l-Cinās*, *Maṣādir-ı Erba'a*, *Mā-lā Büdde*, *Lügat-i Meşhûre-i Fārisî* ve Sofyalı Çelebi Muṣṭafā'nın Farsça-Türkçe sözlüğü bu düzende hazırlanmıştır (s. 58).

Bazı sözlük yazarları ise ilk harfleri aynı olan ve bir "bāb" ya da "faṣl" başlığı altında toplanan maddeleri ilk harflerinin hareketlerine göre tasnif etmişlerdir. Bu tasnifte, ilk harfleri ve ünlüleri aynı olan kelimeler "meftūḥa" (üstün), "meksûre" (esre) ve "mazmûme" (ötre) şeklinde gruplandırılmıştır. Yazma hâlinde olan Farsça-Türkçe sözlüklerin önemli bir kısmında, maddeler bu usule göre düzenlenmiştir: *Miftāhu'l-Edeb*, *Şihāhu'l-'Acem*, *Miftāhu'l-Ma'ānî*, *Lügat-i Ni'metullāh* ve *Lisānū'l-'Acem* gibi, toplam 33 mensur sözlükte maddeler, ilk harfler ve hareketlerini esas alan sisteme göre hazırlanmıştır (s. 59).

Alfabetik usulde tertip edilen bazı sözlüklerde kafiye sistemi de uygulanmıştır. Bu usule göre hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlüklerde son harfleri aynı olan maddeler "bāb" ya da "faṣl" başlıklı bölümlerde toplanmış ve bu bölümlerde yer alan kelimelerin tertibinde ilk harfler; *eş-Şihāhu'l-'Acemiyye*, *Şāmilü'l-Lüğa* ve *Tuhfetü's-Seniyye* gibi sözlüklerde kelimenin ikinci ve diğer harflerinde de alfabetik sıra gözetilmiştir.

Yusuf Öz konuya göre düzenlenmiş Farsça-Türkçe 8 tematik sözlük tespit ettiğini belirtmektedir. Bunlardan 4'ü yazma hâlinde, 4'ü de basılmıştır. Yazma hâlinde olan *Tuhfetü'l-Hādiye* H. 864 (1460) yılından önce yazılmış olup bu tarzda yazılmış ilk Farsça-Türkçe sözlüktür (s. 60).

Yusuf Öz bu çalışmasında, Anadolu sahasında yazılmış olup bugün yazma hâlinde, eski harflerle basılmış ya da ülkemizde yeni harflerle yayımlanmış olmak üzere toplam 146 sözlük tespit etmiş ve tanıtmıştır. Tespit edilen bu sözlüklerden 33'ü manzumdur. Manzum olanlar hariç, diğerlerinin sayısı 113 olup bunlardan 75'i yazma hâlinde, 17'si eski harflerle, 21'i de yeni harflerle basılmıştır. 113 sözlükten 62'si yalnızca Farsça-Türkçe şeklindedir (s. 60-61)

Eserin “İkinci Bölüm” (s. 79-336)ünde yazma, basma ve yeni harfli 146 sözlük tanıtılmıştır. Yusuf Öz, yazma hâlindeki sözlüklerin kataloglardan tespit edebildiği nüshaları ve yazarları hakkında bilgi verdikten sonra, sözlüklerin kayıtlı bulunduğu kütüphanedeki diğer nüshalarını da tek tek göstermiştir. Farsça-Türkçe ya da Türkçe-Farsça sözlüklerden nüshalarını görebildiği sözlüklerin “mukaddime”lerini transkribe etmiştir. Mukaddime Farsça ise Türkçeye aktarmıştır. Yusuf Öz sözlüklerin yararlandığı kaynakları yine sözlüklerin mukaddime ve maddelerindeki açıklamalardan tespit ederek tek tek göstermiştir. Sözlüklerin içerdiği kelime sayısı hakkında da yaklaşık bilgiler veren Yusuf Öz, mikro yapıları hakkında çok fazla bilgiye yer vermemiştir.

Yusuf Öz, Anadolu sahasında yazılmış ilk Farsça-Türkçe sözlük olarak, Hüsâm b. Hasan (Hüseyin) el-Kevevî'nin *Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekat-i Sâmi* (H. 802-/1399-1400) adlı eserini göstermektedir. Şâhidî İbrâhîm Dede, H. 921 (1515) yılında nazmettiği *Tuhfe-i Şâhidî*'nin ön sözünde:

Okıdum evvelâ Tuhfe-i Hüsâm'ı

Mu'aşşar oldı anuñla can meşâmı

beytiyle bu sözlüğü ifade etmiş, sözlüğe şerh yazanlar buradaki Hüsâm'ın İstanbul'un fatihi Sultan Mehmed zamanında yaşamış ve eserini onun adına nazmetmiş olan İbn-i Hasan-ı Kevevî olduğunu yazmaktadırlar. Yusuf Öz bu bilginin yanlış olduğunu eserin Ankara Millî Kütüphane. A. Ötügen 2563 numarada kayıtlı bulunan nüshasındaki şu ibareden dolayı ileri sürmektedir:

Bu nazm ki Tuhfe-i Hüsâm est be-nâm

Bî-çâre Hüsâm elinden iş bulupdur nizâm

Yazıldı sekiz yüz ikinci yılda

Devletlü şeh Orhan Beg adına (yp. 154a).

Yusuf Öz, yukarıdaki beyitlerden yola çıkarak *Tuhfe-i Hüsâm*'ın H. 802 (1399-1400) yılında nazmedildiğini söylemektedir.

Yusuf Öz, *Tuhfe-i Hüsâmî*'nin, *Hüsâm-i Hoyî* adıyla anılan Hüsâmuddîn Hasan b. 'Abdülmü'min'in Farsça-Farsça manzum *Naşibü'l-Fityân ve Nesibü't-Tibyân* adlı elli kıta ve 350 beyitlik sözlüğüne nazire olarak kaleme alındığını *Tuhfe-i Hüsâm*'daki şu beyitten yola çıkarak belirtmektedir:

Eger ol Hüsâm-i şâ'ir bu Hüsâm'ı bir göreydi

Dezüben zihî tıraydı sözi defterin düreydi (yp. 153b-154a).

Bazı kaynaklar *Tuhfe-i Hüsâm*'ı Hüsâm-ı Hoyî'ye nispet etmektedirler. Bunların

başında Arapça-Farsça sözlükler konusunda ciddi çalışmaları olan Alī Naqī-i Münzevī gelmektedir (s. 81). Bu konuda gerçekten çok farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kütüphane kataloglarında sözlük *Lügat-i Hüsām* olarak geçmektedir. Azerbaycan’da “Töhfeyi Hüsām” adıyla Teyyibe Eleskerova ve Cemile Sadıgova tarafından yapılan yayın Hüsameddin Hoyi’ye atfedilmektedir. *Tuḥfe-i Hüsām*’ın bu yayını 20 kıta ve 302 beyitten oluşmaktadır. Eser Budapeşte ve Mısır nüshalarındaki aynı girişle başlamaktadır.

1. *Xoda Tanrı, tovanker me'nisi bay,*
2. *İşe buyrug edici karfermay*
3. *Bozorg ulu, peyemberdur xeberci,*
4. *Feşertedur⁴ soruş⁵, önden⁶ geçen ray* (Eleskerova-Sadıgova 1996: 81).

Sonu:

Eger ol Hüsām şā'ir bu Hüsām bir göreydi
Diyüben zihī duraydı söz defterin düreydi (Eleskerova-Sadıgova 1996: 102).

Luğat-ı Hüsāmīyye (1b/başlık) Budapeşte nüshası

Hüdā Tanrı tüvākī⁷ ma'nisi bay
İş buyruk edici kārfermāy
Büzürg ulu ve peygamber haberci
Feriştedür sürüş ögden geçen rāy

Sonu:

Eger ol Hüsām şā'ir bu Hüsām'ı bir göreydi
Diyüben zihī duraydı söz defterin düreydi (Hazai-Parlatır 2007: 472-473).

Hüsām [b. Ḥasan el-Qonevī]. Berlin Staatsbibliothek Nüshası.

Et-Tuḥfet el-Hüsāmīye
1bA Hüzā Tanrı tüvānger ma'nisi bay
İşe buyruk edici kārfermāy

Sonu:

14(a) *Eger ol Hüsām-ı şā'ir bu Hüsām'ı bir göreydi*
Dedi bu dur duraydı⁸ söz defterin düreydi (Götz 1979: 447-448).

4 Doğrusu: feriştedür

5 Doğrusu: sürüş

6 Doğrusu: ögden

7 Doğrusu: tüvāger

8 Doğrusu: Diyüben zihī duraydı

Sonuç beytini Yusuf Öz'ün kullanmış olduğu Ankara Millî Kütüphane. A. Ötügen 2563 nüshasında da görmekteyiz ki bu nüshada eserin H. 802 yılında Orhan Beg adına yazıldığı belirtilmektedir.

Eger ol Hüsām-i şā'ir bu Hüsām'ı bir göreydi

Deüyben zihî fıraydı sözi defterin düreydi (yp. 153b-154a)

Azeri araştırmacılar Eleskerova ve Sadıgova (1996) *Eger ol Hüsām-ı şā'ir; bu Hüsām'ı bir göreydi / Dıyedi zihî, duraydı söz ü defterin düreydi* beytini şu şekilde yorumlamaktadırlar:

Üçüncü mısradaki geçen Hüsām-ı şā'ir ve bu Hüsām ifadeleriyle şair kendinden söz etmektedir. Hüsām, üçüncü ve dördüncü mısralarda şair Hüsām ile sözlükçü Hüsām'ı karşılaştırmakta ve sözlükçü Hüsām'ın üstünlüğünü ortaya koymaktadır (s. 122).

Yusuf Öz, birinci Hüsām'ın XIII. yüzyılda yaşamış Hüsāmüddin Hasan b. 'Abdülmü'min-i Hoyî olduğunu ikinci Hüsām'ın ise Hüsām b. Hasan (Hüseyn) el-Konevî olduğunu belirtmektedir ki, bu iddiasında haklıdır. Çünkü Hüsām-i Hoyî kendi kendine atıfta bulunmasa gerektir. Azeri araştırmacılar tarafından ileri sürülen iddiaları şüpheyle karşılamak gerekir.

Yusuf Öz, yazma hâlindeki sözlükleri tanıtırken bu sözlüklerde geçen Türkçe ibarelerde ve sözcüklerde bazı okuma hataları yapmıştır:

“*La-cerem evvel Pārsī dilin bilmek gerek ve ba'd ez ān 'Arabī lügati bilmek gerek ve çun 'ilm-i lügat deñli 'ulūmun kilīdidür*” [*Miftāhu'l-Ma'ānī* 1b-2a] (s.50,116).

Miftāhu'l-Ma'ānī nin mukaddimesinden alınan bu bölümde “çun 'ilm-i lügat deñli 'ulūmun kilīdidür” sözündeki *deñli* (دکلی) ‘kadar’ kelimesi yanlış okunmuştur, aynı yazılışta (homographic) olan *dükeli* (دکلی) ‘bütün’ sözüyle karıştırılmıştır. Burada leksikografi (ilm-i lügat)nin bütün ilimlerin kilidi olduğundan söz edilmektedir. Bu sebeple Arap harfleriyle (دکلی) biçiminde yazılmış olan kelime bu cümlede *dükeli* ‘bütün’ olarak okunmalıdır.

Hasan Şu'urî'nin *Lisānū'l-'Acem* adlı sözlüğünden aldığı şu bölümde geçen *nā-dān ve ħurd* biçiminde okunan birleşik yanlış okunmuştur.

“*Ez ān cümle diyār-ı Rūm'da müsta'mel ve nezd-i 'urefāda şerīf ve mütedāvil olan Bahrū'l-Ġarāyib-i Ġalīmī, Lüğat-i Ni'metullāh kitapları ebyāt-ı müsteşhidātla te'līf olunmuş idi. Mürūr-ı eyyāmla nice bu'l-fuzūl, nā-dān ve ħurd ... terk-i ebyāt ve kaşr-ı eş'ār etmekle mezkūr kitapları iz'ānları gibi ħarāb ve idrākları gibi bi-āb eylemişlerdir* (Hasan Şu'urî *Lisānū'l-'Acem* II, 451a) (s. 57).

Burada Farsça tamlama olan “nā-dān u ħired” birleşimi “nā-dān ve ħurd” şeklinde okunmuştur. Oysa Farsçada *ħurd* ile *ħired* eşyazımlı (homographic) olup, *ħured* ‘akıl, us’, *ħurd* ‘küçük, az; genç’ anlamlarındadır (Steingass 1975: 453b).

Behā'üddin ibn 'Abdurrahmān el-Mağalkaravî'nin *U'cūbetü'l-Ġarāyib fī Nazmi'l-Cevāhiri'l-'Acāyib* (H.827/1424) adlı Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlüğünden alıntılanan şu beyitte *cevne-i 'aṭṭār* tamlaması yanlış okunmuştur.

Bu bir tayyib müşelleşdür⁹ ki anı¹⁰ (?)

Bulunmaz cevne-i 'aṭṭār içinde (s.90)

Burada geçen *cevne-i 'aṭṭār* bileşiği *cūnet-i 'aṭṭār* olmalıdır. Arapça *cūnet* (جونة) kelimesi 'a box or tray with spiceries or perfumes' (parfümeri ya da baharat kutusu) (Steingass 1975: 379a) anlamına gelmektedir. Arapça sözlüklerden *el-Mu'cemu'l-Vasîf*'te *el-cevnetu* 'güneş' anlamında, *el-cūnetu* 'attar kutusu' (s.154c) anlamındadır. Bu iki sözcük yazılışları aynı okunuşları farklı (homographic) iki ayrı söz varlığıdır.

Luṭfullāh Ḥalīmī b. Ebī Yūsuf tarafından düzenlenen *Bahrü'l-Ġarāyib* (H. 850/1446) adlı Farsça-Türkçe manzum sözlükten alınan şu ibarelerde Türkçe kelimeler yanlış okunmuştur.

“*Ya 'nī her kıṭ'anuḡ evvelinde ol kıṭ'aya şürü' itmezden ökten bahrinün adı beyān olunmuşdur*” (s. 97).

“*Ya 'nī her kıṭ'anuḡ āhiri mübtedīye taḥrīz itmek üzerine ve anuḡ veznini beyān itmek üzerine ḫatm oldu tā nesne ekmeye ve ekin bitmeye yarar ola arı ve kaḡı yirke anda ekin tebeh olmaz.*” (s. 97)

Burada da *ökten* okunan kelime *öğdin* 'önce' zarfı olup, *ökten* diye bir kelime Türk dilinin tarihî söz varlığında yer almaz.

Bunun gibi *yirke* (يركة) biçiminde okunan kelime de “*yer ki*” biçiminde okunmalıdır. Çünkü Eski Anadolu Türkçesinde /+ke/ biçiminde isimlere eklenen bir ek yoktur, /+ke/ eki Eski Türkçe yönelme eki olup, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde /+e/ şeklindedir.

Yusuf Öz, Farsça-Türkçe sözlüklerden alıntı yaptığı Türkçe bölümlerde titiz davranmadığından, yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi sıkça okuma ve transkripsiyon hataları yapmıştır.

Ayrıca Yusuf Öz'ün ilk Arapça-Farsça ve Farsça-Türkçe sözlükler konusunda verdiği bilgiler de yeni çalışmalar doğrultusunda düzeltilmeye muhtaçtır. Çünkü bugüne kadar kaynaklarda yer almayan ve XIV. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen ve ketebe kaydında miladi X. yüzyılın başlarında telif edildiği belirtilen Arapça-Farsça tematik *Bahşayış Lügati* Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 5178 murada kayıtlı olup ketebe kaydındaki telif tarihi H.308 (M.920)'dir. Bu sözlük XIV. yüzyılda istinsah edilmiş ve sözlük Arapça-Farsça ve Oğuz Türkçesi şeklinde üç dilli bir eserdir. 52 varaktan oluşan bu eser Fikret Turan (2001) tarafından *Eski Oğuzca Satırarası Tematik Sözlük Bahşayış Lügati Dilbilim İncelemesi, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım* adıyla yayımlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Yusuf Öz'ün ve onun dayandığı kaynakların ilk Arapça-Farsça sözlük, ya da ilk Arapça-Farsça-Türkçe sözlük verilerinin yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Şüphesiz yazma katalogları henüz yapılmamış kütüphanelerde yapılacak araştırmalar bu bilgilerin yeniden düzenlenmesini gerektireceği bir gerçektir.

9 Doğrusu: *tayyib-i müşelleşdür*

10 *Far. ān* 'güzellik'+ı iyelik eki olsa gerek.

Sonuç olarak Yusuf Öz, Türk sözlükçülük tarihinde ihmal edilmiş olan Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça ve Arapça-Farsça-Türkçe iki dilli ve çok dilli sözlükler konusunda birinci elden kaynaklara dayanan çok güzel bir çalışma ortaya koymuştur. Farsça-Türkçe ve Arapça-Farsça-Türkçe manzum ve mensur sözlüklerde geçen Türkçe söz varlıklarının derlenip dizinlerinin çıkarılması neticesinde *Tarihî Türkiye Türkçesi Sözlüğüne*, pek çok yeni verinin katılacağı şüphesizdir. Bu sebeple bu sözlüklerin bir an önce incelenip transkripsiyon edilerek yeni harflere aktarılması elzemdir.

KAYNAKLAR

- Aydın, Dr. Şadi (2008), *İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Baevskii, Solomon I. (2007), *Early Persian Lexicography Farhangs of the Eleventh to the Fifteenth Centuries*, Global Oriental. (by translated N. Killian).
- Cunbur, Müjgân vd. (1999), *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eleskergızı, Tayyibe-Sadıggızı Cemile (1996), “Hüsam’ın Geciken Armağanı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1996/5, Erzurum, Atatürk Üniversitesi (Akt. Cengiz Alyılmaz). s. 115-124.
- Eleskerova, Teyyibe-Sadıgova, Cemile (1996), *Hüsameddin Xoyi “Tuhfeyi Hüsam”*, Bakı, Azerbaycan İmler Akademiyası Şergşunaslıg İnstitutu.
- Ermers, Robert (1999), *Arabic Grammars of Turkic The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of ‘Abū Ḥayyān al-‘Andalusī’s Kitāb al-‘İdrāk li-Lisān al-‘Atrāk*. Leiden. Boston. Köln, Brill.
- Götz, Manfred (1979), *Türkische Handschriften*, Band XIII, 4. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH.
- Haywood, John A. (1960), *Arabic Lexicography*, Leiden.
- İmamoğlu, Ahmet Hilmi (2005), *Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî*, Muğla, Muğla Üniversitesi yayınları.
- İnce, Adnan (2010), “Nimetullah Lügatı’nın Metin Kuruluşu Üzerine”, *Türkiye’de ve Dünya’da Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu 4-6 Kasım 2010*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. s. 265-279.
- Kılıç, Hulusi (1972), *Türkçede Arap Lexicographie’si Çalışmaları*, Konya Yüksek İslam Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Asistanı, Konya, (basılmamış çalışma).
- Levend, A. Sırrı (1971), “Sözlüklerimiz”, *Türk Dili* 1971/235, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay. s. 4-6.
- Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu* (1870-1980), Cilt-IV (L-Y), Cairo, The General Egyptian Book Organization, 1992.
- Muhammed Emîn Riyâhî (1995), *Osmanlı Topraklarında Fars Dili Ve Edebiyatı*, İstanbul, İnsan Yayınları.

- Öz, Yusuf (1996), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, (basılmamış doktora tezi)
- Öz, Yusuf (2003), “Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça-Türkçe Sözlükler” *TDAY-Belleten/1999*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay, s.176-187.
- Özyetgin, A. Melek (2001), *Ebū Hayyān Kitābu 'l-İdrāk li Lisāni 'l-Etrāk Fiil: Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara, KÖKSAV.
- Parlatır, İsmail-Hazai, György (2007), *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, Ankara, TÜBA.
- Rıbalkin, V. S. (1990), *Arabskaja Leksikografičeskaja Traditsija*, Kiev, Akademija Nauk Ukrainskoj SSR İnstıtut Jazıkovedeniya İm. A. A. Potebni.
- Sadıgova, Cemile A. (2002), “Sözlükçülük Tarihinde Farsça-Türkçe İlk Çeviri Sözlüklerinin Ortaya Çıkması”, *Türkler/5*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 838-844.
- Sadıgova, Cemile-Eleskerova Teyyibe (1990), *Fars Dilini Tedgig Eden Azerbaycan Alimleri*, Bakı, Elm.
- Şahin, Hatice (2004), “Farsça'dan Türkçe'ye Bir Sözlük: *Cami'ü'l-Fürs*”, *EJOS*, VII/16, s.1-11.
- Şahin, Hatice (2006), *Şeyh İmām Bardaḥī Cāmi'ü'l-Fürs I: İnceleme Metin*, Harvard Üniversitesi, Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Turan, Fikret (2001), *Eski Oğuzca Satırarası Tematik Sözlük Bahşayış Lügati: Dilbilim İncelemesi, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım*, İstanbul, BAY.
- Ülkütaşır, M. Şakir (1948) “XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz”, *Türk Dili Belleten*, Seri: III. Sayı: 12-13 Ocak-Aralık, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay, s. 45-55.
- Yavuzarslan, Paşa (2009), *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Ankara, TİYDEM Yay.
- Yıldırım, Nimet (2001), *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay.
- Баевский, С. И. (1989), *Ранняя Персидская Лексикография XI-XVвв.*, Москва, Наука.